

сімейних зв'язків між родичами, подальшої долі жінок, які, одружившись, фактично зникали з оточення рідні батька. Дослідження вимагає і більш детального співставлення інформації про родовід із «Метричних» та «Сповідальних» книг.

Посилання

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 127, оп. 1012, 1013.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 127. – оп. 1015, 1016.
3. Казьмирчук Г. Роде наш красний: Село Кальник: Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2006. – С. 85-93.
4. Казьмирчук Г. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. I. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук – К.; Логос, 2006. – 118 с.
5. Казьмирчук Г. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.). Зошит №1. Документи з історії / Григорій Казьмирчук. – К.: Логос, 2005. – 37 с.
6. Казьмирчук Григорій. Роде наш красний: Село Кальник: – Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2008. – С. 88-232.
7. Етимологічний словник української мови: у семи томах. – Т. 2. «Д – Копці». – К.: Наукова думка, 1985. – 576 с.
8. Краткая записка о деятельности Кальникского свеклосахарного завода со времени его основания 1858-1895/6 год. – К.: Типограф. С. В. Кульженко, 1896. – 64 с.

Казьмирчук Г.Д. Родовод Казимерчуків: к истории изучения

В исследовании на основе малоизвестных архивных материалов, введенных в научное обращение, раскрыто становление и развитие родовода Казимерчуков-Казьмирчуков.

Ключевые слова: род, архивные материалы, история.

Kazymrчук H.D. The family of Kazymrчук's: for history of research

Based on the unknown archives materials was investigated and show extension of the family Kazymrчук-Kazymrчук.

Key words: family, archives materials, history.

23.03.2012 р.

УДК 94(477.908):658.2:622.221/222:622.3 «17»

*М.Г. Кокшайкін
В.Д. Кириєвський*

ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ ШОСТКИНСЬКОГО ПОРОХОВОГО ЗАВОДУ

Розглядається історія формування та розбудови поселення Шосткинського казенного порохового заводу в XVIII – початку XX ст. як основи подальшого розвитку м. Шостки.

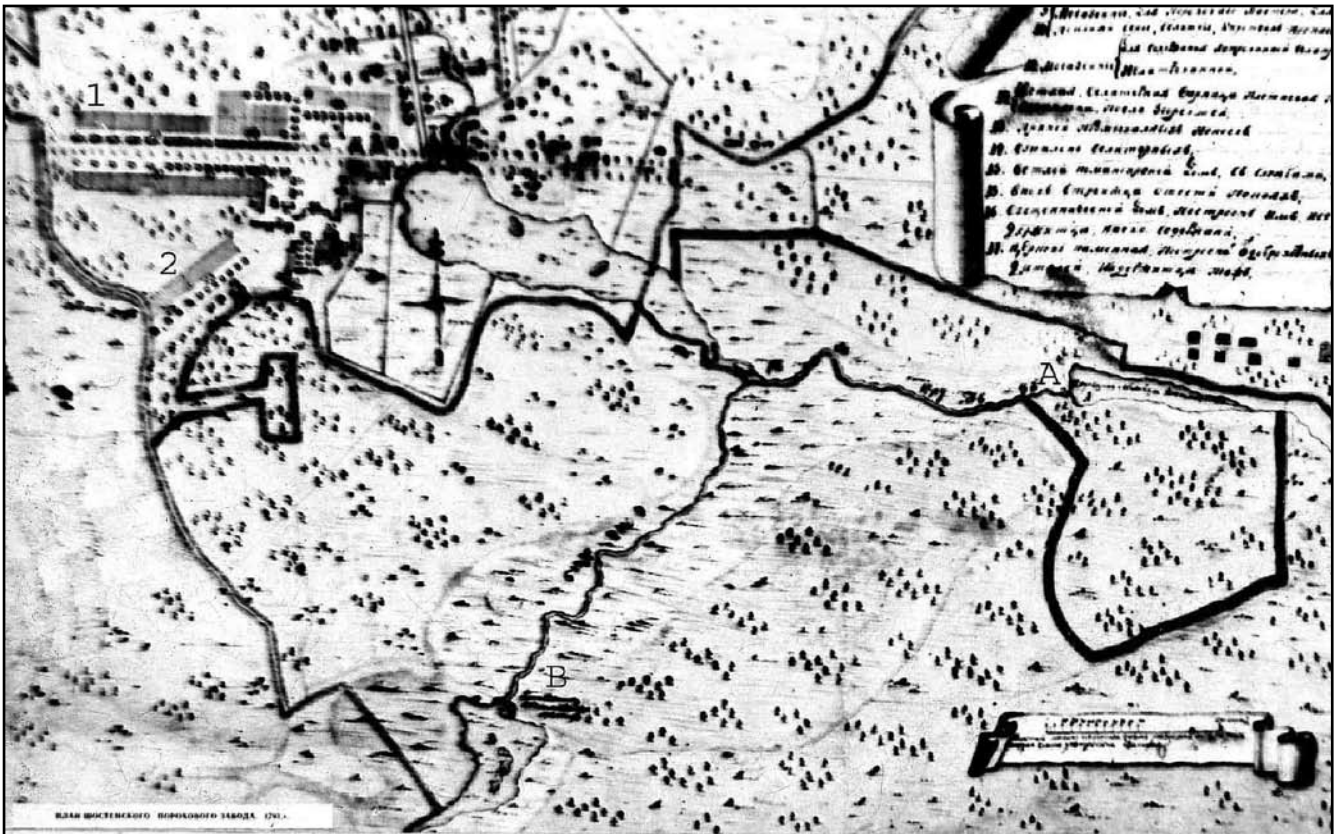
Ключові слова: Шосткинський казенний пороховий завод, поселення, вулиці, будинки, план.

Кожне місто України має свою неповторну історію, дослідженню якої в усі часи приділяли багато уваги як науковці-історики, так і численні краєзнавці-ентузіасти. Одним із таких міст в Україні є Шостка, що виникло та формувалося як поселення Шосткинського порохового заводу (далі – ШПЗ). Його історії присвячено багато окремих монографій та публікацій в періодичній пресі. Офіційна історія Шостки сформульована за радянських часів та оприлюднена у фундаментальному академічному виданні «История городов и сел Украинской ССР. В двадцати шести томах. Сумская область» [4]. Та, на жаль, узагальнено-ідеологізована версія історії міста більше висвітлює партійно-патріотичний пафос, ніж конкретний розвиток цього населеного пункту. Навіть в описах революційних подій 1905 та 1917 років не знайшлося місця для назв вулиць Шостки того періоду. Продовжуючи дослідження історії ШПЗ та його поселення, автори аналізують доступні їм історичні джерела та маловідомі плани ШПЗ різних періодів.

Формування поселення ШПЗ нерозривно пов'язане з історичними шляхами – стратегічним шляхом від Стародуба через Новгород-Сіверський до Глухова і далі до Курської губернії [1, 55-56] та перетинаючим його шляхом місцевого сполучення від містечка Вороніж до селища Крупець. Саме навколо цих шляхів почалася забудова житлової зони ШПЗ та подальший його розвиток до сучасного міста Шостки.

Забудова першого періоду (з 1772 до 1830-х років) відбувалася на землях заводу, які знаходилися по обидва береги р. Шостки та простягалися від неї до звивистого на плані Глухівсько – Новгород-Сіверського шляху і були придбані Рудометовим ще у 1729-1762 рр. [2, 20-25, 27, 29] та додатково у 1771 р.: «а) у казаковъ Воронежской сотни, села Локоток, лесу дубоваго и сосноваго и б) у бунчуковаго товарища Холодовича «грунту съ рощею»... всего при заводе считалось до 3,000 десятинь лесу» [3, 15].

Після переходу заводу у 1771 р. від відання Малоросійської коллегії під керування Канцелярії Головної Артиллерії та Фортифікації за планом

План Шосткинського порохового заводу 1793 р.

його реконструкції у 1772-1777 рр. були побудовані в першу чергу «пять вододействующих фабрик, четыре сухопутныя и еще одну сухопутную – для измельчения материалов, одну селитренную варницу, а также необходимое число придаточных помещений...для разімки и навески пороха, составочную, ...для сушки пороха,...магазин для сухой литрованной селитры, две конюшни на 64 лошади, и кузницу съ избою» та інші виробничі споруди, а згодом «квартиры для заводських служителей, (которые за наем их платили), выстроены въ 1774 году, лазарет – въ 1777, кладовая и канцелярія – въ 1777. Для постройки последнего здания пришлось делать кирпич на заводе». Штат заводу у 1772 р. нараховував «всего 51 человекі». У 1785 р. була побудована заводська церква «во имя Рождества Христова», до якої у 1809 р. добудували дзвіницю. У 1799 р. був збудований «новый лазаретъ на 39 больниыхъ» [3, 14-39].

Подальше нарощування виробничих потужностей ШПЗ потребувало не тільки його переоснащення, але й збільшення чисельності працівників та обслуговуючого персоналу. Під час інспекції ШПЗ у 1804 р. «графъ Аракчеевъ на заводе нашель 520 человекъ». Та вже у 1807 р. за його наказом були назначено додатково 389 рекрутів (для роботи на заводі) та гарнізонна рота у складі 289 чол., 1808 р. – ще 134 «ратники Рязанской милиции». Збільшення чисельності працівників вимагало забезпечення їх належними умовами для проживання.

Тому крім перебудови у 1809 р. «казарм для нижнихъ чиновъ (Указъ Военной Коллегии 8 Ноября 1806 г.), выстроень особый домъ для Помощника Командира заводу (1809) и домъ для оберъ-офицеровъ» [3, 47-48]. Також «по предписанию графа Аракчеева отъ 7 Июля того же года, учреждена при заводе школа для обучения кантонистов чтению, письму и арифметике. В последствии введено преподавание закона Божия, граммматики, географіи, ...и пороходелия (порохового, селитряного и сернаго производствъ). <...> В 1809 году...Высочайше повелено, въ виду несоразмерности лазарета съ числом людей на заводе, выстроить новый лазаретъ на 100 кроватей, что и выполнено в следующемъ 1810 году (Указ Воен. Коллегии отъ 27 Июня). <...> Въ 1810 году, въ заводе разрешено построить лавку» [3, 49].

«Наконецъ въ 1824 году построен вновь домъ для жительства Командира и две служительскія казармы». Але й цього не вистачало, і у скрутних фінансових умовах, коли коштів «было недостаточно для своевременнаго ремонта всех зданий, а ...испрошение новых ассигнований было забруднено», Артилерійський департамент виділяв чималі кошти на збільшення маєтності ШПЗ: «1) отъ дворянки Лавренковой 99 десятинь земли, смежной съ заводскою дачею, для возведения на ней служительскихъ домовъ, всего за 7,500 руб ассиг. (предпис. Арт. Деп. отъ 5 Авг.1818 г.), 2) лесной дачи помещицы Отрешковой – всего 130 десятинь 688 саж. за 25,000 руб. (предпис. Арт. Деп. отъ 7

Марта 1826 года, и 3) домовъ: подпоручика Зубова (предп. Арт. Деп. отъ 7 мая 1819г.) за 3,500 руб.; вдовы цейхвахтера 7 класса Полевой (журн. Общ. Прис. Арт. Деп. отъ 25 Авг. 1819г.) за 2,000 руб., и неизвестного владельца (повеление Генераль-Фельдцейхмейстера отъ 18 Ноября 1820 г.) за 3,000 руб. Первые два дома предназначались для жительства офицеровъ, а последний перестроенный на казенный счетъ за 1,200 руб. – для помещенія в немъ школы кантонистовъ» [3, 56-57].

Новий період розвитку ШПЗ та його поселення пов'язаний із введенням особливого Управління Інспектора порохових заводів та призначенням на цю посаду генерал-майора Кандиби, який особисто інспектував ШПЗ у 1829 р. та виявив цілу низку технологічних порушень і фінансових зловживань з боку керівництва заводу. Для виправлення порушень та недоліків Командиром ШПЗ у 1832 р. був призначений генерал-майор В.В. Гербель. Цю посаду він обіймав протягом 17 років й створив гарні умови для подальшого розвитку заводу та його поселення. Напівзруйновані дерев'яні виробничі споруди були поступово перебудовані на цегляні, а проведення дренажних каналів та осушення болотистої місцевості сприяло покращенню гігієни і здоров'я працюючих та мешканців поселення ШПЗ [3, 68-69].

У 1832 р. до штату ШПЗ був «назначень Архитекторъ (предп. Арт. Деп. отъ 4 февр. 1832 г.)», а вже з 1833 р. за приписом Інспектора порохових

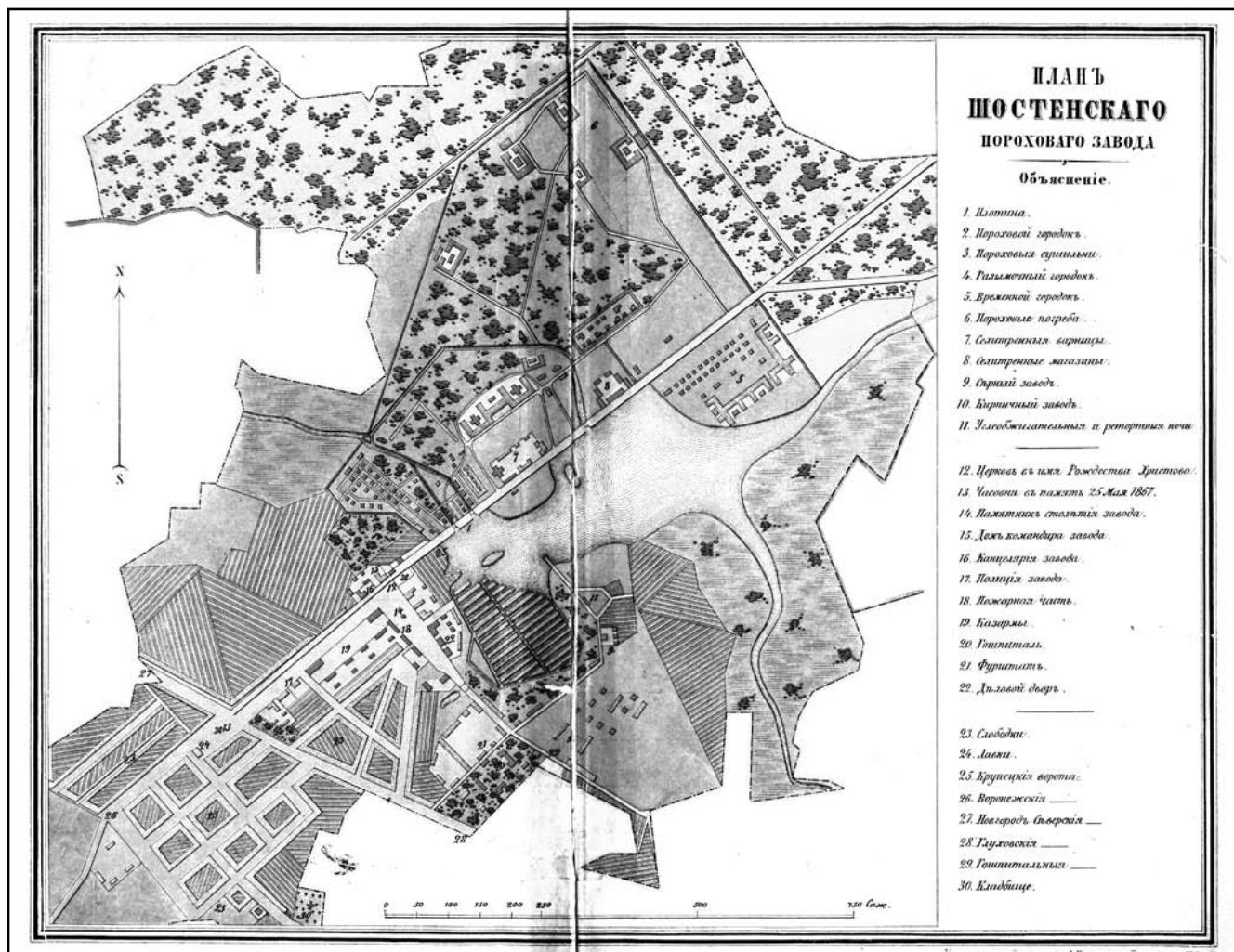
заводів була «заведена общая нумерація всехъ принадлежащихъ заводу въ собственность зданій и строеній». 1838 року «(предп. Арт. Деп. отъ 18 Октября 1838 г.) прикуплена отъ Помещика Забеллы еще каменоломня и лесная дача въ 220 десятинъ за 22,000 руб. ассигнациями» [3, 74,78].

Збільшення земельних маєностей ШПЗ сприяло розширенню меж його поселення. На «Плане местности Шостенскаго пороховаго завода 1843 г.» бачимо чітко окреслені контури прямокутників житлових «слободок» вже з південного боку Глухівсько – Новгород-Сіверського шляху. А верста самого шляху, на відміну від звивистих ліній плану 1793 року, на плані 1843 р. чітко прокреслена вже виправленими лініями майбутньої вулиці. Таким чином верста історичного шляху опинилася в межах поселення ШПЗ і стала одним із векторів розвитку сучасного міста Шостка.

У 1856 р. «на заводе числилось 3360 людей из которых 450 жили в собственныхъ домахъ, а остальные помещались в казармахъ устроенныхъ... только на 640 человекъ. Теснота помещенія была такъ велика, что одна сводная рота съ офицерами должна была помещаться въ Воронеже и в Локоткахъ, на обывательскихъ квартирахъ и оттуда ходитъ на службу въ заводъ». Лише закінчення будівництва нової цегляної казарми у 1860 р. дозволило повернути цю «сводную роту» на завод [3, 91-92]. У 1860 р. в поселенні ШПЗ нараховано вже 3901 людину, з яких «237 офицеров, 2842 нижних чина, 518 отставных и

План місцевості Шосткинського порохового заводу 1843 р.

План Шосткинського порохового заводу 1871 р.

304 вдови с детьми» [4, 583].

Подальший розвиток заводу та його поселення відображає «Планъ Шостенскаго пороховаго заводу» 1871 р., який надруковано у книзі «Столетіе Шостенскаго пороховаго заводу» [3]. На ньому бачимо додаткові будівлі у розширених межах як заводу, так і його поселення. До плану додається експлікація («Обьясненіе») з 30-ти пунктів. Серед них присутні навіть назви застав поселення: «27. Новгородъ-Северскія ворота; 28. Глуховскія ворота». Але конкретних назв вулиць на ньому не позначено і є лише «23. Слободки» житлової зони.

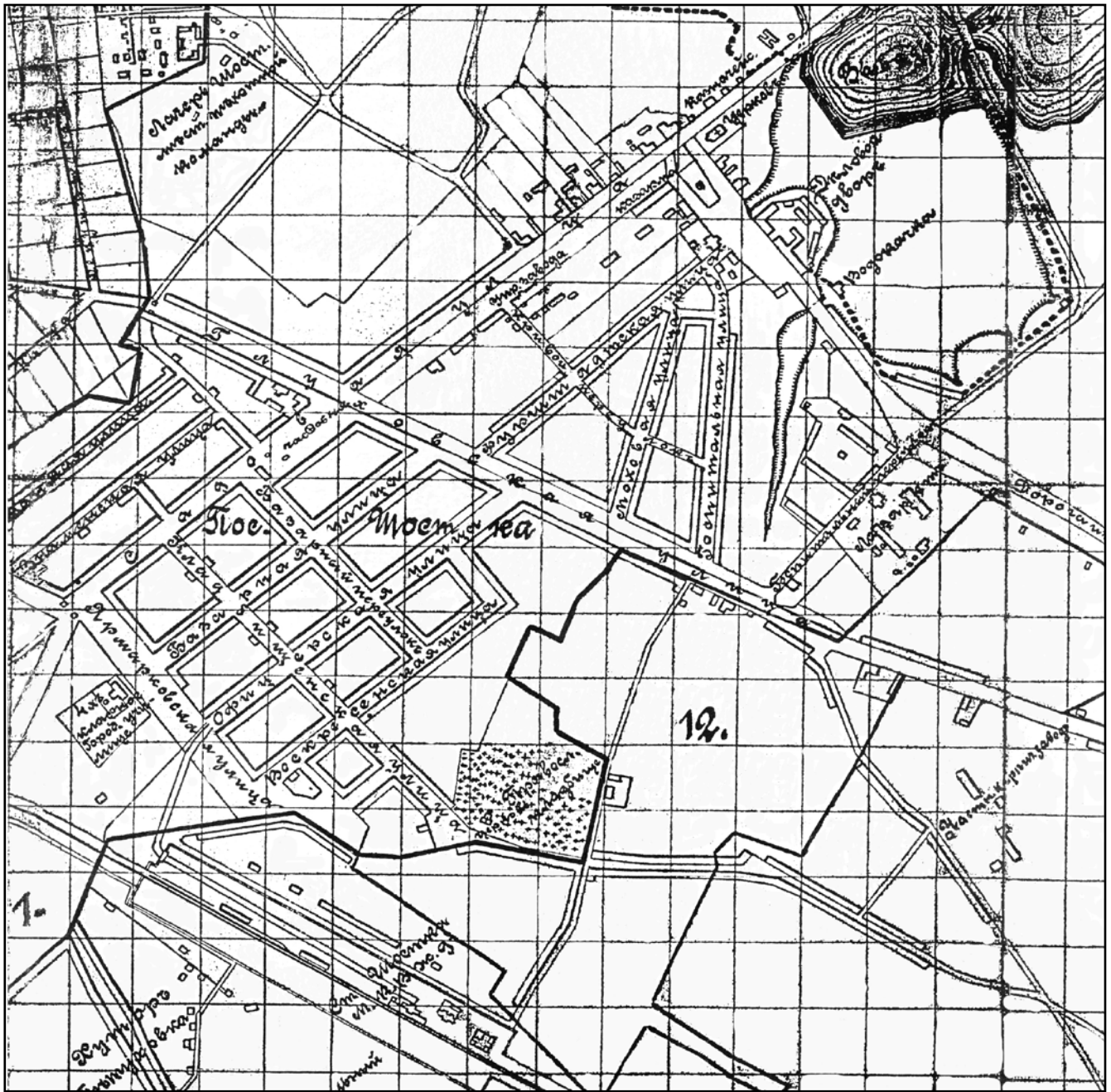
Назви вулиць нанесені вже на «Планъ Михайловскаго Шостенскаго пороховаго заводу с поселеніемъ Шостки и капсюльной слободки 1897 года», хоча вони існували значно раніше. В цей час, «по данным переписи 1897г.», в поселенні проживало 4382 людини [4, 583].

У 1879 р. «Почталіон Шостенской Почтовой Конторы Іосиф Марковский» звернувся з «Прошеніем» «Его Превосходительству Господину Начальнику Михайловскаго Шостенскаго Пороховаго Завода» за дозволом «съ передней части двора (№128) перенести ворота в переулок».

До свого звернення Марковский додавав план, де зазначена вулиця «Садовая», на якій знаходилося його подвір'я з будинком [5, 69-70].

За планом 1897 р. назву «Улица Садовая» отримала частина історичного шляху місцевого сполучення від містечка Вороніж до селища Крупець, на якому був облаштований Шосткинський пороховий завод. А частина історичного шляху від Новгород-Сіверського до Глухова в межах поселення отримала назву «Глуховская улица». У північному напрямку від неї (у напрямку від Новгород-Сіверського до Глухівської застави) знаходилися «Садовая, Фурштатская, Моховая, Госпитальная улицы и Госпитальный переулок», а у південному «Мещанская, Знаменская, Садовая, Базарная, Офицерская и Воскресенская улицы». Чотири останніх перехрещували майже під прямим кутом та невеликим кутом (~ 20° за ходом годинникової стрілки) відносно Глухівської «Базарній переулок, Кладбищенская и Ярмарковская улицы».

На великому детальному плані поселення Шостки 1897 р. позначений кожний будинок та матеріал, з якого він побудований: дерев'яний – жовтим кольором, цегляний – червоним. На

Фрагмент плану Шосткинського порохового заводу 1912 р.

перехресті Глухівської вулиці з Садовою (з південного боку Глухівської) знаходилася кутова казарма. На її подвір'ї зазначено червоним та жовтим кольорами напівкам'яний будинок. Починаючи від нього, нараховуємо по Глухівській вулиці 10 садиб до Новгород-Сіверської застави. З північного боку Глухівської вулиці нараховуємо 12 садиб та окремих будинків караульні біля застави, два цегляних стовпи якої позначені квадратами червоного кольору. Далі, за Новгород-Сіверською заставою та червоною лінією західної межі заводських земель, жодної садиби на плані немає. Отже, у 1897 р. на західній частині Глухівської вулиці, від перехрестя з Садовою вулицею до Новгород-Сіверської застави, було всього 22 садиби. У протилежному, східному напрямку (на

Глухів), від перехрестя з Садовою вулицею на плані 1897 р. з північного боку Глухівської вулиці бачимо сад, який простягався до будинків Фурштатської вулиці (зараз вул. Карла Лібкнехта). Потім між вулицями Фурштатською та Моховою (зараз вул. Енгельса) нараховуємо по Глухівській вулиці 7 садиб, а від Мохової до Госпітальної вулиці (зараз вул. Короленка) – 8 садиб. Між Госпітальною вулицею та Госпітальним провулком (зараз вул. 9-го січня) також був сад. На східному розі Госпітального провулку знаходився кам'яний будинок («Квартира молодшого врача»), за ним – невеликий сад, в якому позначено дерев'яну «Л»-подібну будівлю, пам'ятну для шосткинців як холерний барак, що потім став першим Народним Домом.

На початку 1903 р. адміністрація порохового заводу несподівано задовольнила вимогу своїх робітників, висловлену ними в четвертій прокламації першого в Шостці таємного соціал-демократичного гуртка, утвореного наприкінці 1901 р. під назвою «Організовані робітники шостенських заводів» («ОРШЗ»), щодо побудови Народного Дому, і надала їм цей старий дерев'яний холерний барак. Робітники власним коштом облаштували його під чайну і клуб. З'явилася там і бібліотека з півтора ста тоненькими книжками на одній полиці. Самодіяльні артисти Шостки ставили в клубі спектаклі але, як згадує колишній драмгуртківець Народного Дому Данило Іванович Кукарешніков, «царські чиновники косо дивилися на українські п'єси і часто забороняли навіть ті, що були дозволені цензурою» [6].

Наприкінці 1905 р. Народний Дім перебував у центрі революційних подій, що охопили поселення. Біля нього проводилися мітинги, розпочиналися демонстрації, які потім продовжувалися на вулицях Шостки. Зокрема 13 грудня (26 грудня за н. ст.) демонстрація з лозунгами «Долой самодержавіє!», «Земля – народу!» пішла від Народного Дому Госпітальною вулицею до будинку № 15. Козаки розігнали демонстрантів нагайками, а 23 грудня (5 січня за н. ст.) поліція підступно спалила Народний Дім, обливши його гасом. [7], [8], [9].

Поруч із кам'яним будинком («*Квартира молодшого врача*») знаходилися два цегляних стовпа Глухівської застави.

Загалом з північного боку Глухівської вулиці від перехрестя з Садовою до Глухівської застави було 15 приватних садиб.

З південного боку Глухівської вулиці від Садової до Базарної було лише 3 садиби, від Базарної до Офіцерської (*зараз вул. Миру*) – 9 садиб. Ще 3 садиби знаходилися за Офіцерською вулицею і підходили до подвір'я казенного дерев'яного будинку, позначеного за №4 6 як «Дом, занимаемый Председателем Хозяйственного Комитета», з «надворними постройками» за №№ 47-49 (*зараз територія дитсадку №2 по вул. Карла Маркса, 36*). Отже, маємо на плані 1897 р. повну визначеність приналежності цього загадкового будинку, викресленого ще на плані 1843 р. За будинком Голови господарчого комітету на плані 1897 р. зазначені ще 3 садиби з великими садами до східної межі заводських земель. За межею поселення (*яка проходила тут по східному боку Глухівської*) позначені, до перехрестя з Госпітальною вулицею (*зараз вул. Короленка*), ще 2 приватні садиби з великими городами. Далі за стовпами Глухівських воріт до повороту дороги праворуч (*нині вулиця Онупрієнка*) знаходилися ще 2 великі приватні садиби. Загалом з південного боку Глухівської вулиці від перехрестя з Садовою вулицею до східної межі було 23 садиби, одна з яких казенна. Отже, у 1897 р. на Глухівській вулиці між

Новгород-Сіверською та Глухівською заставами з північного боку існувало 27 садиб, з південного – 33 садиби.

На плані 1897 р. бачимо вузькоколіюку, яка йшла від залізничної станції Шостка по Офіцерській (*зараз вул. Миру*) та Глухівській вулицях і далі по Госпітальному провулку до заводу. Вона з'явилася після побудови у 1893 р. залізниці, що йшла від Конотопу до Пирогівки. На жаль, на плані не позначено перший водогін Шостки «с запасним краном и двумя водоразборными трубами на случай пожара», який був прокладений у 1894 р. від заводу по Глухівській вулиці [10, 200]. Відтак вулиця першою в поселенні отримала сучасне водопостачання, бо на ній, за спогадами старожилів Якуніна та Ялишева, проживали «найпочесніші жителі тодішньої Шостки». Серед них були купці Філіпенко та Пшоняний, чиновник Бортков, який тримав кабак – «монополюку» [11].

Розвиток поселення Шосткинського порохового заводу на початку ХХ ст. бачимо на плані 1912 р.: з'явилися нові вулиці, які вже значно вийшли за межі поселення, що було умовно окреслено заставами Шостки на планах 1871 та 1897 рр.; ущільнилася забудова існуючих вулиць; виникла будівля «4-х класного Городского училища». Нові вулиці з'явилися і у новгород-сіверському напрямку з північно-західного боку поселення Шостка. Глухівська вулиця за Новгород-Сіверською заставою отримала своє продовження як «Симбирская улица», яка в свою чергу за межами поселення продовжувалася як «Дорога из д. Лазаревка». Від «Симбирской» у південно-західному напрямку відходили «Гражданская улица» (*зараз вул. Горького*) та «Киснемская улица» (*зараз – прохід між харчовим ринком та парком БК «Свема» – далі вул. Шевченка до басейна «Свема»*), яка після містка через яр продовжувалась як дорога «Изъ г. Новгород-Северска». Від містка на західному кінці вулиці «Киснемская» під прямим кутом на південь йшла «Озерная улица», а під гострим кутом (~ 30° у південно-східному напрямку) до вулиці «Мещанская» йшла «Вокзальная улица». Південні кінці «Озерной» та «Знаменской» з'єднувала «Линейная улица». «Вокзальную» та «Линейную» посередині з'єднував «Линейний переулок», «Киснемскую» і «Вокзальную» – «Вокзальный переулок», а «Гражданскую» и «Киснемскую» – «Гражданский переулок».

Гострий кут між вулицями «Симбирская» и «Киснемская» позначено як «Площадь» (*зараз – харчовий ринок*). На північ від «Симбирской» відходили «Депутатская, Рождественская, Яровая, Климашевская (?), Прорезная и Троицкая улицы», які перехрещували «Центральный, Яровой и Набережный переулки».

У радянський період Симбірська вулиця була

перейменована на Інтернаціональну, Глухівська стала вулицею Карла Маркса, а Садовій дали ім'я В.І. Леніна.

Дослідження історичних джерел та співвіднесення їх з маловідомими планами поселення Шосткінського порохового заводу різних періодів конкретизують знання про його розвиток та розбудову, що безумовно створює умови для подальшого поглибленого вивчення історії міста Шостки та його історико-культурної спадщини.

Посилання

1. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 686 с.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 580, оп. 1, спр. 2082, 643 арк.
3. Столетие Шостенского порохового завода (1771-1871). – СПб., 1871. – 128 с.
4. История городов и сел Украинской ССР. В двадцати шести томах. Сумская область. К.: Главная редакция УСЭ, 1980. – 698 с.
5. ЦДАК України, ф. 580, оп. 1, спр. 142.
6. Квашин Е. Еще раз о Шостке // Советское Полесье. – 1990. – 28 августа.
7. Стогнут Б. Ткаченко Григорий Иванович // Советское Полесье. – 1980. – 21 марта.
8. Кукарешніков Д. Наша народна культура // Зоря. – 1962. – 25 грудня.
9. Кукарешніков Д. Народный дом в Шостке // Советское Полесье. – 1966. – 18 марта.
10. К 125-летию Шостенского порохового завода (1771-1796гг.) // Календарь Черниговской губернии на 1896 год. – Чернигов, 1895.
11. Якунін Б., Ялишев М. Вулиця, на якій ми живемо // Зоря. – 1962. – 7 листопада.

Кокшайкин Н.Г., Кириевский В.Д. Формирование поселения Шосткинского порохового завода

Рассматривается история формирования и развития поселения Шосткинского казенного порохового завода в XVIII – начале XX ст. как основа дальнейшего развития г. Шостки.

Ключевые слова: Шосткинский казенный пороховой завод, поселение, улицы, дома, план.

Kokshaikin M.H., Kyryievskiy V.D. Formation of location of the powder plant on the river Shostka

The history of formation and development of location of the gunpowder plant on the river Shostka in XVIII - early XX century. As a basis for further development of Shostka is considered in this article.

Key words: state gunpowder plant on the river Shostka, location, streets, buildings, plan.

06.04.2012 р.